

הרב דוד בגנו

זמן מנחה וערבית - "דעביד כמר עביד"

מחלוקת חכמים ור' יהודה בזמני התפילות

נחלקו חכמים ור' יהודה ביחס לזמני התפילות, כמובא במשנה בתחילת פרק תפילת השחר (ברכות כו, ע"א):

"תפילת השחר עד חצות, רבי יהודה אומר: עד ארבע שעות. תפילת המנחה עד הערב; רבי יהודה אומר עד פלג המנחה. תפילת הערב אין לה קבע; ושל מוספין כל היום, (רבי יהודה אומר: עד שבע שעות)".

ההסבר למחלוקות אלו מופיע בברייתא בהמשך הסוגיא, המתבססת על העובדה ש"תפילות כנגד תמידים תיקנום" (ר' יהושע בן לוי) (שם כו, ע"ב):

"מפני מה אמרו תפילת השחר עד חצות - שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד חצות; ורבי יהודה אומר: עד ארבע שעות, שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד ארבע שעות. ומפני מה אמרו תפילת המנחה עד הערב - שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד הערב; רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה, שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד פלג המנחה. ומפני מה אמרו תפילת הערב אין לה קבע - שהרי אברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב קרבים והולכים כל הלילה; ומפני מה אמרו של מוספין כל היום - שהרי קרבן של מוספין קרב כל היום; רבי יהודה אומר: עד שבע שעות, שהרי קרבן מוסף קרב והולך עד שבע שעות".

כלומר, הויכוח בין חכמים לר' יהודה החל בזמני הקרבת התמידים והמוספים. וממילא, הדבר השפיע על קביעת זמני התפילות.

פסיקת ההלכה בסוגיית הגמרא

הפסיקה בסוגיא משתנה בין תפילה לתפילה: כלפי תפילת שחרית אומר רב כהנא (כו, ע"א): "הלכה כר' יהודה הואיל ותנן בבחירתא (=מסכת עדויות) כוותיה".

דהיינו, כיוון שהמשנה במסכת עדויות הביאה עדות שקרבן התמיד היה קרב רק עד ארבע שעות, רואים שההלכה נפסקה כר' יהודה.

לגבי תפילת המנחה אומרת הגמ' (שם):

"אמר ליה רב חסדא לרב יצחק: התם אמר רב כהנא הלכה כרבי יהודה הואיל ותנן בבחירתא כוותיה, הכא מאי? אישתיק ולא אמר ליה ולא מידי. אמר רב חסדא: נחוי אנו, מדרב מצלי של שבת בערב שבת מבעוד יום - שמע מינה הלכה כרבי יהודה. אדרבה, מדרב הונא ורבנן לא הוו מצלו עד אורתא, שמע מינה אין הלכה כרבי יהודה! השתא דלא אתמר הלכתא לא כמר ולא כמר, דעבד כמר - עבד, ודעבד כמר - עבד".

הגמ' ניסתה להביא ראיה מהעובדה שרב היה מתפלל תפילת ערבית של ליל שבת בערב שבת (=מבעוד יום) שהלכה כר' יהודה. דחתה הגמ': אדרבה! מהעובדה שרב הונא ורבנן חיכו (בערב שבת) עד הלילה, ורק אז התפללו תפילת ערבית רואים שהלכה כחכמים! הסיקה הגמ': כעת, שלא נפסקה ההלכה מפורשות לא כחכמים ולא כר' יהודה - יכול כל אחד לנהוג כאחת השיטות. מתוך ראיות הגמ' עולה שהמחלוקת בין חכמים לר' יהודה משפיעה לא רק על תפילת המנחה אלא גם על תפילת ערבית. לר' יהודה - כיוון שזמן תפילת המנחה הוא עד פלג המנחה - משם ואילך יכול להתפלל ערבית, וכך נהג רב. ואילו לחכמים - כיוון שזמן המנחה הוא עד הערב - רק משם ואילך יכול להתפלל תפילת ערבית. כך נראה מלשונו של רש"י בביאור הראיה ממנהגו של רב: "שמע מינה - כרבי יחזיק סבירא לכו, דאמר מפלג המנחה אזיל ליה זמן תפלת המנחה ועייל ליה זמן תפלת ערבית".

תרת יצתרי

על-פי המתבאר, יש לשאול: האם אדם יכול להתפלל בזמן שבין פלג המנחה ללילה גם מנחה וגם ערבית? כלומר, לנהוג במנחה כדעת חכמים ובערבית כר' יהודה?

הרא"ש הביא את דברי רב האי גאון, וזו לשונו (סוף סימן ג):

"כתב הגאון דמאן דמקדים ומצלי ערבית תו לא מצי לצלויי מנחה אלא עד פלג המנחה כרבי יהודה דאם איתא דרבי יהודה ליתא לדרבנן ואם איתא דרבנן ליתא לדרבי יהודה לכן אי צלי תפילת המנחה עד הערב תו לא מצי לאקדומי לתפילת הערב בפלג המנחה דאי אפשר לו לעשות פעם כרבי יהודה ופעם כרבנן".

דעה זו מובאת ביתר חריפות בדברי תלמידי רבנו יונה (ית, ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה "דעבד"):

"אין לו לאדם לעשות בעניין שיהו מנהגותיו סותרין זה את זה שאם יתפלל מנחה לפעמים מפלג המנחה ואילך כרבנן ולפעמים יתפלל ערבית באותו זמן קודם שקיעת החמה כר' יהודה נמצאו דבריו סותרין זה את זה **שפעמים דן אותו יום ופעמים דן אותו לילה...**"

כלומר, זמן תפילת מנחה הוא ביום, וזמן תפילת ערבית הוא בלילה. ממילא, לא ניתן להגדיר את פרק הזמן שבין פלג המנחה לשקיעת החמה גם כיום וגם כלילה.

אולם, תלמידי רבנו יונה כותבים זאת רק כדין לכתחילה. בדיעבד: אם התפלל תפילת ערבית בכוונה לצאת מפלג המנחה ואילך יצא ולא מחייבין ליה לחזור ולהתפלל.

המאירי הביא שיטה זו עם הסבר מעניין (כו, ע"א ד"ה "מה שכתבנו"): "ויש אומרים ששעה ורביע זה משמש ליום ולילה לענין תפילה ובדיעבד, ואם התפלל בו מנחה וערבית יצא". נראה משיטה זו שלענין דיעבד אפשר להחשיב את פרק הזמן שבין פלג המנחה ללילה למעין "בין השמשות" (גם יום וגם לילה), ולכן, ניתן להתפלל בו בדיעבד הן מנחה והן ערבית. אולם המאירי עצמו חולק עליהם¹.

היקף הסתירה

ישנן שתי אפשרויות ל"סתירה" בין התנהגות כחכמים להתנהגות כר' יהודה:
א. להתפלל באותו יום לאחר פלג המנחה ולפני שקיעת החמה - הן מנחה והן ערבית.

ב. להתפלל יום אחד כשיטת חכמים (=מנחה לאחר פלג, וערבית לאחר שקיעת החמה) ויום אחד כשיטת ר' יהודה (=מנחה לפני פלג, וערבית לאחריו).
מה מוגדר כ"תרת דסתר"? האם רק המקרה הראשון או גם המקרה השני? נפקא מינה: הרבה נוהגים בימות הקיץ לעשות "קבלת שבת מוקדמת". דהיינו, אע"פ שבמשך ימות השבוע מתפללים ערבית לאחר צאת הכוכבים (ומנחה עד השקיעה), מתפללים בערב שבת את תפילת המנחה לפני פלג המנחה, ולאחריה - קבלת שבת ותפילת ערבית. האם הדבר מוגדר כ"תרת דסתר" או לא? נחלקו בזה הראשונים:

תלמידי רבנו יונה (המובאים לעיל) סברו שגם המקרה השני נחשב כ"תרת דסתר". לכן כתב: "אלא יעשה כל שעה כמו רבנן שיתפלל מנחה עד שקיעת החמה ותפילת ערבית אח"כ או כמו ר' יהודה שיתפלל תפילת המנחה לעולם עד פלג המנחה בלבד ויתפלל ערבית אח"כ... ואפילו קודם שקיעת החמה".

1. עיין עוד במגן אבות למאירי - ענין יא (ד"ה "בענין קריאת שמע").

אך המאירי (בד"ה הנ"ל) חלק עליו, וכתב: "אבל מיום ליום אין לחוש כלל ואין כאן משום תרתני דסתרי אהדדי, דבדרבנן לא חיישינן והרי זה כשני שבילים אחד טמא ואחד טהור שהלכו שני בני אדם זה באחת וזה באחרת שאם באו לישאל בבת אחת שניהם טמאים ובוה אחר זה שניהם טהורים".

נראה, שהמאירי פירש בהכרעת הגמ': "דעביד כמר עביד ודעביד כמר עביד" שיש לפנינו ספק האם לדון את פרק הזמן שבין פלג המנחה לשקיעת החמה כיום או כלילה. לכן, ההכרעה היא כבכל דיני ספיקות דרבנן: בבת אחת - לא ניתן להכריע אותו ספק לשני הצדדים ההפוכים, אך בפעמים שונות - ניתן להכריע שתי הכרעות הפוכות, כיוון שאנחנו פוסקים לקולא בכל מקרה.

אולם, תלמידי רבנו יונה סברו, ככל הנראה, שההגדרה של פרק זמן זה כיום או לילה אינה בתורת ספק אלא בתורת ודאי²! אלא שחז"ל נתנו את היכולת בידי כל אדם להגדיר בעצמו האם בשבילו זה יום (כחכמים) או לילה (כרי יהודה). אך לא ניתן "לערבב" מידת יום בלילה ולהיפך³.

קושיית הראשונים ממנהג הקהילות (תרתני דסתרי)

הראשונים בתחילת מסכת ברכות (ב, ע"א) הקשו: מנהג הרבה מאוד קהילות בישראל היה להתפלל מנחה וערבית בין פלג המנחה לשקיעת החמה. והא כיצד? הרי הנהגה זו היא "תרתני דסתרי" בין למאירי ובין לתלמידי רבנו יונה?

על קושיא זו תירץ רבנו תם (מובא גם בפסקי הרא"ש ברכות פרק א סימן א):

"ומיהו קצת קשה דלענין תפילת המנחה עבדינן כרבנן ומתפללין פעמים תפילת המנחה אחר פלג המנחה ולענין ק"ש חשבי ליה לילה כמו ר' יהודה והוי כמו שדרה וגלגולת תרי קולי דסתרי אהדדי (ערובין דף ז, ע"א) והא דאמר' לקמן דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד הי"פ לא אפסיק הלכתא לא כרבי יהודה ולא כרבנן מי שירצה [לעשות] (יעשה) הכל כרבי יהודה או הכל כרבנן ולא שיתפוס קולא של שניהם וי"ל דלענין תפלה הקלו".

2. יש מקום לדון בשאלה: האם ההכרעה הנדרשת היא משום שיש תרתני דסתרי במציאות (יום/לילה) או תרתני דסתרי בפסיקה (ר' יהודה/חכמים)? נפקא מינה: מחלוקת אחרת שאינה מבוססת על עניין מציאותי - האם ניתן יהיה לפסוק כשתי הדעות גם יחד או לא? (הרב מיכאל אברהם שליט"א).

מלשון תלמידי רבנו יונה משמע שהבעיה היא מציאותית (כמו שצוטט לעיל), דהיינו, או שנגדיר את הזמן כיום או כלילה. וכך נקטנו במאמר זה.

3. ומנהג הרבה מקומות להקדים קבלת שבת כני"ל היינו משום תוספת שבת, ובפרט, שגם לתלמידי רבנו יונה יוצאים ידי חובה בשתי התפילות באופן זה.

פירוש דבריו (ע"פ הפני יהושע ב, ע"א ד"ה "באותו דיבור, מ"מ קשיא"): כיון שהיה קשה לכנס את הציבור פעמיים לבית הכנסת (שהרי בתי הכנסת היו מחוץ ליישוב) - הקלו עליהם להתפלל מנחה וערבית בצמידות זו לזו, שהרי תפילה היא רק מדרבנן, אע"פ שיש בזה משום "תרתיל דסתר".

אלא שעדיין הקשו הראשונים: הרי בתפילת ערבית גם קראו קריאת שמע, וחובת קריאתה היא מן התורה! כיצד, א"כ, יכולים לצאת ידי חובה לפני צאת הכוכבים? כאן נחלקו השיטות:

רש"י ועוד ראשונים (רמב"ם, תלמידי רבנו יונה ועוד) סברו: באמת, הקריאה שבבית הכנסת אינה הקריאה שבה יוצאים ידי חובה אלא הקריאה שאדם קורא על מיטתו. אך רבנו תם ביאר באופן אחר (על-פי דבריו שבפסקי הרא"ש הני"ל):

"ופירש ר"ת ז"ל דק"ש של בית הכנסת עיקר. ומה שאנו קורין אותה בעוד יום. דק"ל כרי יהודה דאמר לקמן בפרק תפלת השחר (דף כו, ע"א) תפילת המנחה עד פלג המנחה והוא שעה רביע קודם הלילה. מכאן ואילך הוי לילה לענין (תפילת המנחה) והוא הדין לענין ק"ש ואמרי' לקמן (דף כז, ע"א) דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד ואמרינן נמי לקמן (שם) רב צלי של שבת בערב שבת אלמא חשיב לילה לענין תפילת הערב והוא הדין לענין ק"ש".

יש כאן הרחבה משמעותית של הגדרת ה"לילה" לפי שיטת ר' יהודה - לא רק לתפילה (דרבנן) אלא גם לקריאת שמע (דאורייתא). הרא"ש עצמו לא הסכים לקבל את ההרחבה הזאת:

"ולא נהירא לי מה שהביא רבינו תם ז"ל ראייה מתפלת המנחה שהיא עד פלג המנחה. דתפלות כנגד תמידים תקנום ותמיד היה קרב והולך עד פלג המנחה אבל לענין ק"ש לאו זמן שכיבה הוא".

לטענת הרא"ש, אין להכניס את גדרי ה"לילה" של קריאת שמע לגדרי ה"לילה" של תפילת ערבית. קריאת שמע תלויה ב"ובשכבך", דהיינו, בזמן שכיבה. כל עוד אין לילה ממש (צאת הכוכבים, כדברי הגמ' בברכות ב, ע"ב) - לא שייך לדבר על זמן שכיבה. מה שאין כן לגבי תפילה - כיוון שזמן תמיד של בין הערבים היה עד פלג המנחה - ממילא, משם ואילך שייך לתפילת הערב. לכן, מיישב הרא"ש את המנהג באופן אחר (כשיטת ר"י בתוס' ד"ה "מאימתי" - ב, ע"א):

"ונראה לקיים המנהג שאנו סוברים כשאר התנאים שמקדימין שעת הק"ש לצאת הכוכבים. ואע"ג דלית הלכתא כרי אליעזר לגבי ר' יהושע ולא כרבי מאיר לגבי רבי יהודה מכל מקום בתפילה הקלו וגם מתוך הדחק נהגו כך לפי שמתקבצין הציבור לתפילת המנחה ואילו לא היו קורין את "שמע" ומתפללין

תפילת הערב עד צאת הכוכבים היה כל אחד ואחד הולך לביתו והיה טורח להם להתקבץ לאחר מכאן ולא היו מתפללים בציבור".
כלומר, מתוך הדחק (לכנס את הציבור פעמיים) אנחנו מסתמכים על שיטת ר' מאיר (ברכות ב, ע"ב) שזמן קריאת שמע של ערבית מתחיל "משעה שבני אדם נכנסים לאכול פיתן בערבי שבתות", דהיינו, לפני צאת הכוכבים. כנראה, הרא"ש סבר שאע"פ שזמן קריאת שמע תלוי ב"ובשכבך" - סעודת ערבית נחשבת כבר לתחילת זמן שכיבה (סעודה שלפני השינה). אמנם הרא"ש דחה את דברי ר"ת ביחס לקריאת שמע, אולם הרא"ש לא דחה את דברי ר"ת ביחס ל"יתרתי דסתר" בתפילות, ונראה, שגם הרא"ש מסכים ליסוד ש"לענן תפילה הקלוי".

תפילת ערבית בעוד היום גדול מאוד

מצאנו מנהג שמופיע בשני מקומות, מנהג המחייב פתרון נוסף ליחס בין זמני התפילות:

המקום האחד מופיע בתרומת הדשן (סימן א):
"שאלה: ברוב הקהילות נוהגין, בימים ארוכים בימי הקיץ, לקרות ק"ש של ערבית, ולהתפלל תפילת ערבית, ג' או ד' שעות לפני צאת הכוכבים. אם יש שום ישוב או טעם למנהג זה; כי גם הרבה ת"ח עם ההמון עם במנהג זה?"

כאן מדובר על תפילת ערבית הרבה לפני פלג המנחה! לכאורה, מנהג זה אינו מתיישב עם אף אחת מהשיטות, שהרי גם ר' יהודה סובר שלכל הפחות עד זמן פלג המנחה נחשב לזמן תפילת מנחה ולא תפילת ערבית! ובאמת, בעל "תרומת הדשן" טוען שאין לדבר ביסוס:

"ע"כ נראה, דאין ליישב כלל, בטעם ובסברת התלמוד, אלא יש לומר: שהמנהג נשתרבב על ידי תשות כוח שירדה לעולם, ורוב ההמון תאבים ורעבים לאכול, בעוד יום גדול, בימים ארוכים. ואם היו אוכלים קודם מנחה, היו שוהים באכילה ובשתיה ולא יבאו כלל לבית הכנסת".

בהמשך דבריו כותב בעל תרוה"ד שהיה ת"ח גדול אחד שהורה שאפשר להתפלל ערבית אפילו "בעוד היום גדול מאוד" לצורך סעודת נישואין, ומסיים שם ש"מקדם - בקל היה להורות לקולא בדבר זה".

לכן, הוא מסיק בסוף דבריו שאם אדם רואה שהציבור מתפללים בזמן כזה ואינו יכול להפרישם מלעשות זאת - יכול להתפלל עימם ולקרות קריאת שמע, ויסמוך על קריאת שמע שעל מיטתו כדי לצאת ידי חובתה.

המקום השני מופיע בדברי הפני יהושע (מהדורה בתרא על ברכות דף ב):
"נתתי אל ליבי ליישב מנהג ק"ק וירמיישא שנהגו להתענות ברי"ח סיון על

גזירת תתניי עד לאחר מנחה גדולה וקורין "ויחל" ומתפללין תפילת המנחה וחזרין לבתייהם לאכול ולשתות ואח"כ מתפללין תפילת ערבית בבית הכנסת כשאר ימות השנה. אמנם אם חל ר"ח סיון בערב שבת - מתפללין מנחה לאחר שלוש שעות אחר חצות ומתפללין מנחה וקורין "ויחל" ואח"כ מיד מתפללין ערבית כסדר כל תפילת השבת וחזרין לבתייהם ומיד קובעין סעודתן לקדש על היין וגומרין כל סעודתן ונוהגין מנהג שבת גמור באיסור עשיית מלאכה וכמו בכל שבתות השנה".

ומנהג זה אינו סתם מנהג של "עמד" אלא, כדבריו: "ומענה בפיהם שכן המנהג מימים קדמונים...".

אמנם, היו הרבה גדולים (כדוגמת בעל השבות יעקב חלק ב סימן ו) שניסו למחות בהם ולבטל מנהג זה, אך הפניי עצמו משתומם על מחאה זו וכותב: "מה כל הרעש הזה לבטל הדבר מנהג קדוש כזה שקרוב הדבר שהיה הרבה קודם לזמן רבותינו הצרפתים רשיי ותוסי וכל סייעתם!"

יישוב המנהג ע"י ה"פני יהושע" - ניתוק התלות בין מנחה לערבית

כדי ליישב מנהג זה מצא ה"פני יהושע" בסיס בגוף הסוגיא: ההבנה הבסיסית הרווחת אצל הרוב המכריע של הראשונים היא שזמן תפילת המנחה וזמן תפילת ערבית תלויים זה בזה. כלומר, כיוון שמנחה מתפללים כשעדיין "יום", וערבית מתפללים כשכבר "לילה" - לא יתכן שזמני שתי התפילות חופפים זה לזה, בין לשיטת חכמים ובין לשיטת ר' יהודה. לכן, כתבו הראשונים (ע"פ הגאונים) שאי אפשר לדון את פרק הזמן שמפלג המנחה כיום וכלילה בעת ובעונה אחת אלא או שאתה דן אותו כיום או שאתה דן אותו כלילה.

לפי זה, יוצא לנו חידוש גדול בהגדרה של "לילה": בברכות ב, ע"ב מבואר שבצאת הכוכבים מתחיל הלילה (ע"פ פסוק בספר נחמיה פרק ד'), וכעת, אנחנו למדים שלפי שיטת ר' יהודה - יש התחלה חדשה של "לילה": מפלג המנחה! מה הקשר בין פלג המנחה לבין תחילת הלילה?

הדברים מבוארים במאירי (כו, ע"א ד"ה "מאחר שביארנו"): "שמי"א שעות פחות רביע ולמעלה - חמה מתחלת להשתקע ואינה נראית לרוב בני אדם. אבל קודם לכן אין שם סרך לילה כלל". כלומר, זמן פלג המנחה הוא כבר תחילת השקיעה⁴. לכן, שייך לדון אותו לדעת ר' יהודה כ"לילה" לעניין תפילה. אך נראה שלא כל הראשונים הסכימו להגדרה זו:

4. הדברים מתבארים היטב ע"פ המאירי במסכת שבת דף לד, ע"ב ד"ה "בין השמשות" שסבר כרבנו תם שיש שתי שקיעות עד צאת הכוכבים, וא"כ, פלג המנחה הוא כמה דקות לפני השקיעה הראשונה (=תחילת שקיעה).

זו לשון הרשב"א (ברכות ב, ע"א) בהשגתו על ר"ת (שזמן קריאת שמע נקבע מפלג המנחה כזמן תפילת ערבית):

"ואינו נראה כלל דהא ודאי לר"י אע"פ שאינו מתפלל תפילת המנחה מפלג המנחה ואילך לא מפני שהוא לילה קאמר אלא משום דתפילות כנגד תמידין תקנום ותמיד של בין הערבים היה קרב והולך עד פלג המנחה ומשום הכי תפילת המנחה שהיא כנגדה אינה אלא עד אותו זמן, ומשם ואילך ראוי לתפילת הערב מפני איברים ופדרים שקרבין והולכין אבל ודאי אינו לילה, ותדע לך שהרי עדיין השמש על הארץ כדי מהלך שתות המיל והיאך הוא לילה וזמן שכיבה?"

הרשב"א טען שודאי וודאי שרי יהודה לא בא לחדש גדרי "לילה" חדשים, אלא רק לומר דין ביחס לתפילת מנחה: כיוון שמנחה היא כנגד תמיד של בין הערבים, והקריבוהו רק עד פלג המנחה, לדעת רי יהודה, מותר רק עד אז להתפלל מנחה. אך זה ברור שזמן פלג המנחה מוגדר כ"יום"⁵, ולכן, לא שייך לקרוא קריאת שמע בזמן זה. אולם כן שייך להתפלל אז תפילת ערבית (אע"פ שעדיין זה יום) כיון שערבית היא כנגד איברים ופדרים שכבר אז קרבים והולכים.

לפי דברי הרשב"א, אין הכרח לתלות בין זמן תפילת מנחה וערבית ל"יום" ו"לילה". כיוון שזמני התפילות נקבעו ע"פ הקרבת תמיד של בין הערביים והקטרת איברים ופדרים - כשם שהניל קרבו במהלך היום, כך גם מנחה וערבית יכולות להיאמר במהלך היום בזמנים חופפים!⁶

5. אע"פ שהרשב"א סובר ג"כ כרבנו תם (כמדוייק מדבריו כאן "עדיין השמש על הארץ כדי מהלך שתות המיל...") - לא הסכים לקבל הגדרה חדשה של "תחילת הלילה" כדברי המאירי.

6. במבט ראשון - כלל לא מובן ההכרח לתלות את זמני מנחה וערבית ביום ולילה, שהרי הברייתא (כו, ע"ב, הובאה בתחילת הדברים) רק אמרה שהתפילות הם כנגד זמני הקרבת הקרבנות, ולא הזכירה שהם כנגד היום והלילה.

אולם, לאחר התבוננות בסוגיות רואים שהדברים אינם כך: בדף כז ע"א אומרת הגמי שלדעת חכמים (תפילת השחר עד חצות) - עד חצות היום מוגדר כ"בוקר", ואילו לדעת רי יהודה (עד די שעות) - רק עד אז מוגדר "בוקר". נמצא, שזמן הקרבת תמיד של שחר קובע את ה"בוקר", וא"כ, יתכן מאוד שסוף זמן הקרבת תמיד של בין הערביים קובע את ה"לילה". יתכן, שמכאן הסיקו התוס' (כו, ע"א ד"ה "תא שמע") ועוד הרבה ראשונים שלפי רי יהודה - "מפלג המנחה ליליא הוא".

הפני יהושע (מהדורה בתרא ב ע"א ד"ה "ואפשר") ממשיך מגמה זו, וכותב: "אלא דתפילת ערבית אין לה קבע כלל כיון שלא נתקנה אלא כנגד איברים ופדרים של תמיד בין הערבים. וכיון דמן התורה זמן אברים ופדרים הוא לאחר ז' ומחצה כדאיתא בריש פרק תמיד נשחט - אי"כ מהאי שעתא מתחיל זמן תפילת ערבית אע"ג דהוי עדיין זמן תפילת מנחה⁷..."

הסתייגות בדעת הרשב"א

אמנם, עלינו לסייג את הדברים בדעת הרשב"א עצמו, שכן הרשב"א כתב בדף כז ע"א את דין הגאונים שאי אפשר לעשות "תרתיה דסתרי", ולכן, אם אדם מתפלל מנחה כשיטת ר' יהודה - יכול להתפלל ערבית לפני שקיעה, ואם כחכמים - רק לאחריה.

אי"כ, צריך לומר, שהרשב"א סבר (במה שכתב בדף ב, ע"א) שאמנם מנחה שייכת ל"יום" וערבית ל"לילה" אך הגדרת היום והלילה של תפילה הן הגדרות מקומיות, שונות מ"יום" ו"לילה" של כל התורה כולה. ממילא, לגבי תפילה - מספיק "סוף היום" (=תחילת שקיעה) כדי שיגמר זמן תפילת המנחה, ויתחיל זמן תפילת ערבית⁸.

אולם הפני יהושע המשיך את הגדרת הרשב"א רחוק יותר, וכתב שמטעם זה יש לומר שזמן ערבית אינו תלוי כלל בזמן מנחה, ואפשר להתפלל את שתי התפילות באותו זמן (ביום).

7. יש מקום להעיר על דבריו מלשון הסוגיא בדף כז, ע"ב ביחס לנוסח המשנה: "תפילת הערב אין לה קבע" - "מאי אין לה קבע? אילימא דאי בעי מצלי כוליה ליליא - ליתני תפילת הערב כל הלילה!..." לפי דברי הפני" לא מובן הנוסח שהגמי מציעה, שהרי אם הנוסח היה "כל הלילה" - לא הייתי יודע שזמנה מתחיל כבר מז' שעות ומתצעה: רואים מכאן, לכאורה, שהיה פשוט לגמי שזמן תפילת ערבית נקבע ללילה. נראה לעני"ד, שפירוש הדברים הוא באופן מעט אחר: ודאי שהזמן מלכתחילה שנקבע לערבית הוא הלילה! אלא שכיון שתפילת ערבית היא רשות - "אין מדקדקין בזמנה" (כלשון הרמב"ם), ולכן, יכול להתחיל להתפלל אפילו ביום, אפילו בזמן המנחה. ועיין בהמשך הדברים, שדברים אלו מזווייקים גם ברמב"ם שיובא, בעייה, להלן.

8. על דרך מה שמצאנו שדם נפסל בשקיעת החמה, וביארו הראשונים שגם לדעת רבנו תם (שיש שתי שקיעות) - הדם נפסל כבר בשקיעה הראשונה (=תחילת שקיעה) כיון שכבר אינו "ביום צוותו". עיין בשער הציון על או"ח רלג אות י. כך שמעתי מהרב אלימלך קורנפלד שליט"א.

אך העיר לי הרב מיכאל אברהם שליט"א שניתן ליישב את דברי הרשב"א באופן אחר: אע"פ שאין סתירה מציאותית בין שתי התפילות בזמן פלג המנחה, יש סתירה הלכתית בפסיקה כחכמים וכרי יהודה כאחד (עיין לעיל הערה 2). לכן, סבר כגאונים שאין לעשות תרתי דסתרי.

מקור בסוגיא לניתוק התלות בין מנחה לערבית

הפני יהושע אינו מסתפק בכך אלא מוצא מקור לדברים אלו בגוף הסוגיא בדף כז, ע"א:

"אמר ליה רב חסדא לרב יצחק: התם אמר רב כהנא הלכה כרבי יהודה הואיל ותנן בבחירתא כוותיה, הכא מאי? אישתיק ולא אמר ליה ולא מידי. אמר רב חסדא: נחזי אנן, מדרב מצלי של שבת בערב שבת מבעוד יום - שמע מינה הלכה כרבי יהודה. אדרבה, מדרב הונא ורבנן לא הוו מצלו עד אורתא, שמע מינה אין הלכה כרבי יהודה! השתא דלא אתמר הלכתא לא כמר ולא כמר, דעבד כמר - עבד, ודעבד כמר - עבד".

הגמי רצתה לדייק מתפילת שבת של רב לכל השבוע (כר' יהודה), והביאה ראיה הפוכה מתפילת שבת של רבנן ורב הונא (כחכמים). אומר הפני"י (כז ע"א ד"ה "בגמי, והשתא..."):

"מיהו אכתי יש לדקדק - כיוון דמשמע מסוגיא דתלמודא דמעיקרא דרב ורב הונא פליגי בפלוגתא דר' יהודה ורבנן .. אי"כ מסתמא הלכה כרב, דהא קיי"ל אין הלכה כתלמיד במקום הרב".

אי"כ, מדוע הגמי אמרה ש"דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד" ולא פסקה כר' יהודה? מכאן מבאר הפני"י חידוש עצום במסקנת הסוגיא:

"משמע לסתמא דתלמודא שאין שום סברא לעשות פלוגתא בין רב לרב הונא, דבכמה דוכתי מקשי השי"ס: "ורב הונא תלמידו דרב הוי?", ומייתי ראיה מרב הונא אדרב, ומשום הכי מסיק השי"ס דעבד כמר עבד.. והיינו .. **דתפילת ערבית לא תליא בתפילת המנחה, דאפשר שיהיו שניהם בזמן אחת...**"

כלומר, הגמי הניחה שלא מסתבר לומר שרב ורב הונא (תלמידו) חלקו זה על זה. לכן, בהו"א חשבה הגמי להביא ראיה ממעשהו של רב. ולאחר שהביאה הגמי שרב הונא, תלמידו, נהג להיפך - לא הסכימה הגמי לומר שכנראה נחלקו ביניהם במחלוקת חכמים ור' יהודה אלא השוני במעשיהם נבע מעניין צדדי אחר. ממילא, מצד תפילת ערבית - ניתן להתפלל אותה בין מפלג המנחה ובין מהערב ללא שום קשר לתפילת המנחה. והיינו מפני שאינה תלויה בזמן תפילת המנחה, ואין להסיק ממנה מאומה לתפילת מנחה. אי"כ, מדוע רב התפלל את של שבת בערב שבת, ואילו רב הונא התפלל דווקא בשבת עצמה?

מבאר הפני"י:

"רב גופא ודאי בכל ימות החול היה מתפלל תפילת ערבית וק"ש בזמן מצאת הכוכבים ולא היה מתפלל עם הציבור, משא"כ בשבת, מכל הנך טעמי דכתיבנא (=תוספת שבת, הקדמת סעודת שבת, איברים ופדרים היו קרבים

בערב שבת לפני כניסת השבת).. אבל רב הונא ורבנן דלא הוי מצלי עד אורתא.. משום שלא היו רוצין להקדים סעודת שבת עד שתחשך כי היכי דלא לשתנו ממנהגם כמו שהיו עושין בחול שהיו קורין ק"ש עמהם בלא ברכות ולא התפללו עם הציבור קודם צאת הכוכבים לפי שהיו רוצים לסמוך גאולה לתפילה...". כלומר, רב "ויתר" על מעלת סמיכת גאולה לתפילה בערב שבת כדי להוסיף מחול על הקודש וכו', ואילו רב הונא ורבנן העדיפו לסמוך גאולה לתפילה גם בערב שבת "במחיר" איחור התפילה וסעודת השבת. לפי כל הנ"ל נמצא, שאין שום "תירתי דסתרי" אם אדם מתפלל מנחה וערבית ביום, לא רק אם עושה זאת בין פלג המנחה לצאת הכוכבים אלא אפילו אם עושה זאת לפני פלג המנחה! שהרי אין שום צורך "להפריד" בין זמן מנחה לזמן ערבית - מנחה שייכת מתחילת זמן הקרבת תמיד של בין הערביים (שש ומחצה), וערבית שייכת מתחילת זמן העלאת איברים ופדרים למזבח (שבע ומחצה). באופן זה מיושב מנהג הקהילות באופן נפלא?

שיטת הרמב"ם - סיוע להבנת ה"פני יהושע"

נראה, שדברי הפני יהושע מדוייקים היטב בדעת הרמב"ם (הלכות תפילה פרק ג):

הלכה ד

"הא למדת שזמן מנחה גדולה משש שעות ומחצה עד תשע שעות ומחצה, וזמן מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה עד שישאר מן היום שעה ורביע, ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה.

הלכה ו

תפילת הערב אף ע"פ שאינה חובה המתפלל אותה זמנה מתחילת הלילה עד שיעלה עמוד השחר, ותפילת נעילה זמנה כדי שישלים אותה סמוך לשקיעת החמה.

הלכה ז

המתפלל תפלה קודם זמנה לא יצא ידי חובתו וחוזר ומתפלל אותה בזמנה, ואם התפלל תפילת שחרית בשעת הדחק אחר שעלה עמוד השחר יצא, ויש לו להתפלל תפילת ערבית של לילי שבת בערב שבת

9. אלא שעדיין קשה - כיצד קוראים קריאת שמע לפני הלילה, הרי עדיין אין זה זמן "ובשכבך"?

שמעתי מהרב שלמה זאב פיק שליט"א בשם הגרי"ח סולובייצ'יק שליט"א שלדעת רבנו תם - קריאת שמע נחשבת (מבחינת הגדרתה ההלכתית) לחלק מהתפילה, ולכן, נגזרת אחרי הלכותיה. יש עוד צורך להרחיב בדברים, אך אין כאן המקום.

קודם שתשקע החמה, וכן יתפלל ערבית של מוצאי שבת בשבת לפי שתפילת ערבית רשות אין מדקדקין בזמנה, ובלבד שיקרא ק"ש בזמנה אחר צאת הכוכבים. /+השגת הראב"ד/ ויש לו להתפלל וכו'. כתב הראב"ד ז"ל /א"א/ אין ראוי לעשות כן אלא לצורך שעה והלא צריך לסמוך גאולה לתפלה".

נשים לב לכמה דיוקים בדבריו:

א. בהלכה ד - משמע, שהזמן הלכתחילאי לתפילת מנחה הוא עד פלג המנחה, אלא ש"יש לו" אפשרות להתפלל עד שקיעת החמה. (משמע, שלכתחילה, פסק הרמב"ם כרי יהודה, וחכמים אינם האפשרות הלכתחילאית, וכן נראה שלמד המאירי בדעת הרמב"ם).

ב. בהלכה ז - הרמב"ם כותב הלכה מיוחדת בהלכות תפילת ערבית: בשבת (הן ליל שבת והן מוצאי שבת) "יש לו" אפשרות (כנוסח בהלכה ד) להקדים את תפילת ערבית עוד לפני שקיעת החמה "לפי שתפילת ערבית רשות - אין מדקדקין בזמנה". והדברים צריכים עיון:

1. מדוע זו הלכה מיוחדת לשבת? הרי הגמי' למדה מתפילות השבת על כל השבוע?

2. משמע מדבריו, שגם אם יקדים ויתפלל ערבית לפני שקיעת החמה - אין לזה שום השפעה על תפילת המנחה, ועדיין יכול להתפלל מנחה לאחר פלג המנחה עד שקיעת החמה (שהרי דיני תפילת המנחה נכתבו כבר בהלכה ד בלי שום התייחסות שונה לתפילות בערב שבת ובשבת עצמה). והא כיצד?

אמנם, הכסף משנה חלק על שתי ההערות הנ"ל:

בהלכה ד' פירש הכס"מ שהנוסח של הרמב"ם בא לרמוז ל"תרתני דסתר"י של הגאונים - שאם מתפלל מנחה לפני פלג המנחה - יכול להתפלל ערבית לאחר מכן, ואם לאחריה - אינו יכול להתפלל ערבית לפני שקיעת החמה. ובהלכה ז' כתב הכס"מ מפורשות שדין זה אינו מיוחד לשבת אלא שייך לכל השבוע, כדברי הגמ'.

אולם, מדיוק פשט לשונו של הרמב"ם נראה לא כדבריו, ובאמת, את הערה ב' כתב הפני יהושע בעצמו (בדף כז, ע"א) בניגוד לדעת הכסף משנה.

לולא דברי קודשו של הכסף משנה, לפי דרכו של הפני יהושע נראה שהדברים מבוארים להפליא:

למסקנת הגמ', אין לדייק ממעשי רב, רב הונא ורבנן יסודות כלליים לכל השבוע ביחס למחלוקת חכמים ורי' יהודה, אלא מעשים אלו הם מיוחדים לכניסת ויציאת שבת.

והטעם: כיוון שלמסקנת הגמ', אין תלות בין זמן תפילת ערבית לזמן תפילת מנחה, ויכולה להיות חפיפה ביניהם - "לפי שתפילת ערבית רשות - אין מדקדקין בזמנה" (לשון הרמב"ם בהלכה ז).

לכן, גם אם יקדים ויתפלל בערב שבת או בשבת עצמה תפילת ערבית - אינו צריך להקדים מטעם זה את תפילת המנחה שלו¹⁰!

ובאמת, קשה מאוד להבין לדעת הרמב"ם שר' יהודה סבר שמפלג המנחה נחשב "לילה", שהרי הרמב"ם סבר כגאונים שפלג המנחה נחשב שעה וחומש לפני תחילת השקיעה (בניגוד לדעת רבנו תם). נמצא, שהשמש עדיין נמצאת מעל הארץ, ויש עוד הרבה זמן עד שתתחיל שקיעתה! אי"כ, מדוע סבר ר' יהודה שרק עד אז ניתן להתפלל מנחה ותו לא? כיון שעד אז קרב תמיד של בין הערביים, ללא קשר לעובדה שזמן זה עדיין נחשב "יום".

לסיום, חשוב ביותר להביא את דברי ה"פני יהושע" עצמו ביחס לחידוש זה (כו, ע"א ד"ה "בגמרא, והשתא..."):

"וכל מה שכתבתי כאן לא להלכה אני אומר לחלוק חס וחלילה על רבותינו הקדושים כיוון דלשיטת התוספות ורוב הפוסקים תפילת מנחה ותפילת ערבית הא בהא תליין. ומשום הכי כתבו שאין לאדם אחד לעשות כקולות שניהם. עם כל זאת לא מנעתי את עצמי מלכתוב כדי לקיים מנהגן של ישראל שתורה היא דעבדי כקולי דתרוייהו וליישב גם כן שיטת בעל תרומת הדשן במנהג הקדמונים..."¹¹

10. לאחר כותבי את כל זאת ראיתי, ב"ה, שבעל ערוך השלחן (בסימנים רלג, רלה) ביאר ממש כמהלך הפני יהושע, ודייק ג"כ ברמב"ם כשיטה זו, בניגוד לשיטת הכסף משנה.

11. למעשה, עיין בדברי האגרות משה (חלק או"ח ה סימן טו):
 "הנה בדבר שני המניינים שעושין בביהמ"ד זה בעשי"ק. מניין הגדול שהוא מרוב מתפללים הקבועין, וגם עוד הרבה אינשי מקהילות אחרות סמוכות, דהוא בקיץ, הוא בשעה שבע ורבע אחר הצהריים, שרק בתחילת הקיץ הוא ערך זמן פלג המנחה, ובאמצע הקיץ הוא הרבה קודם פלג המנחה. ומניין השני הוא בכל הקיץ בשעה 8, ואנשי מועטים. אם המיעוט נגרר אחר הרוב, ויהיו נאסרים במלאכה אחר קבלת שבת דמניין הראשון. לע"ד נראה, דכיוון דאלו המקדימין לקבל שבת ולהתפלל, אינו בשביל חשש איסור דעשיית מלאכה. וגם לא בשביל כבוד שבת שיוכלו לאכול הסעודה כראוי, דהא בזמננו איכא נהורא בלילה כביום. ולא דמי להא דתה"ד סימן א', דמשמע שם שהיו נוהגין לקרוא קריאת שמע ולהתפלל ערבית גם קודם פלג המנחה, אף שאין ליישב כלל מנהג זה בטעם וסברת התלמוד, כדכתב שם. דהתם אם היו מחכין, היו יושבין ואוכלין לפי מעט האור שהיו מנרות החלב והשמן, אבל בזמן הזה יכולין לאכול סעודת שבת אף אחר צאת הכוכבים, ולא יחסר כלום בכבוד השבת. ומשי"כ שם גם שהמנהג נשתרבב על ידי תשות כח שירדה לעולם, שרוב ההמון תאבים ורעבים לאכול בעוד יום גדול, גם זה ליכא כל כך בזמננו. עכ"פ אף שהתירו להם הגאונים שהיו אז, היה זה שלא כדין, ואין להמיעוט העושין כדין ליבטל להם. ועיין ברפ"ד דפאה, דלזה היחיד שומעין שאמר כהלכה. ודי כמה שנהגו כבר ע"פ גדולים, שלא למחות בהם, ולא לעניין שהעושין כדין יבטלו להם. וברור שיש בלאנדאן שני בתי דינים, וליכא משום לא תתגודדו".